

Válasz az opponenseknek

Mindenekelőtt köszönöm opponenseimnek alapos, munkámat jobbitó szándékkal bíráló véleményüket. Terebélyes disszertációm olyan korszak szintézisét kísérelte meg, amelynek könyvtárnyi irodalma és kevés, ellentmondásos írott forrásanyaga van. Mindez szükségessé tette, hogy a korai magyar történet vitatott kérdéseiben a források elemzése és saját hipotéziseim mellett a szakirodalom álláspontjait is ismertessem. Ez nemcsak a történeti szakirodalmat jelentette, hanem a rokon- és társtudományok (régészet, nyelvészet, altajisztika/turkológia, néprajz stb.) eredményeit is hasznosítani igyekeztem munkámban. Ezért értekezésem egyfajta kézikönyv is, – ahogy azt mindhárom opponensem említette –, amellyel a hipotézisek dzsungelében próbáltam járható utat találni a valósághoz, amelynek felderítése történettudományunk nehéz feladata.

Benkő Elek akadémikus hasznos, a régészettudomány szempontjait érvényesítő észrevételeket tett bírálatában. Pozitívan értékelt a szakirodalom rendszerezését, a forrásokból leszűrhető tények és magyarázatok különválasztására tett törekvéseimet. A régészeti vonatkozású kérdések tárgyalásakor a magyar régészeti álláspontokat ismertettem, a külföldi régészeti szakirodalomra nem terjedtek ki kutatásaim. Be kellett vonnom a téma jellege miatt történészek régészeti vonatkozású megállapításait is. Opponensem hipotéziseimet megfontolandóaknak ítélte, joggal hangsúlyozta azonban, hogy a gyér forrásadottságok miatt többféle megoldás lehetséges. Egyetértett a magyar etnogenezis bemutatásának szemléletével, amely nem a nyelvi alapú lineáris, hanem több szálon futó etnikai történettel számol. Joggal hangsúlyozta, hogy nem egyszerű probléma annak felderítése, vajon az egyes tárgyak keleti párhuzamai milyen történeti háttérrel rejtenek magukban. Szellemben utalt arra, hogy a kutatásban két eltérő magyar vándorlási útvonal rajzolódik ki. Az egyik, nyelvészeti (nyugati török/bolgártörök és alán jövevényszavak) feltevés szerint „délien és némiképp tekervényesen halad,” feltételezve a török nyelvű birodalmak vonzáskörében levő, kaukázusinak vagy kubáninak nevezett állomáshelyet. A másik hipotézis északról, a Volga–Káma–Urál vidéki Magna Hungáriából vezet a magyarokat rövidebb útvonalon a Dnyeper–Dnyeszter vidékére, ahol egyre több régészeti párhuzam kínálkozik mind a volgai, mind pedig a Kárpát-medencei leletanyaggal. Ez az újszerű értelmezés (Türk Attila) 9. század közepe (850) utáni levándorlással, és fél évszázadra sem rugó etelközi tartózkodással számol, ezért a kazár birodalom, illetve etnikailag és területileg is összetett anyagi műveltsége, a szaltovói kultúrkör hatását minimalizálja. Ez a

feltevés kiiktatja a Don-vidékre lokalizált Levediát, mint szállásterületet. Más régészeti koncepció értelmében is északról vándoroltak le a magyarok, de a Don-vidékre 750 táján történt leköltözést feltevő álláspont szerint jelentős kazáriai, szaltovói hatást feltételezhetünk (Fodor István). A két, északi útvonalat favorizáló hipotézis között 100 éves eltérés mutatkozik, a levándorlási útvonal és az elért új szállásterület (Don vidéki Levedia vagy Dnyeper vidéki Etelköz) vonatkozásában is különbség van. Magam a kései, északról való, 830-as évek végén való levándorlás nézetét (Pauler Gyula, Kristó Gyula) vallom az írott források (Georgius Monachus Continuatus 838 táján, Annales Bertiniani 839. évi információja, Ibn Ruszta a kazárok magyarok elleni védekezésére utaló, és Konsztantinosz császár a Don melletti kazár erőd, Sarkel 838 táján való felépítésére és a kherszóni thema megalapítására utaló híradásai) tanúsága alapján. Rekonstrukciómban feltételezem a Dnyepertől keletre levő szállások lehetőségét besenyő analógia (DAI 37. fejezet) alapján.

Köszönöm Benkő Elek elismerő szavait Levedi, Álmos és Árpád személye, illetve az általuk vezetett törzsszövetség politikájának elemzése kapcsán. E fejezetekben (65–260. o.) tudtam a legtöbb novumot hozni. A totemisztikus turul-monda kései lejegyzésű (Anonymus, Kézai, XIV. századi krónikakompozíció), és Kézai Simon az egyetlen, aki 1280 körül a Turul-nemzetség kifejezést használja (SRH I. 165. o. 14. jegyzet: „de genere Turul solus K refert”–Domanovszky). Az Árpád nemzetségéből származó (γενεᾶς τοῦ Αρπαδῆ) fejedelmet (DAI 40/48) említi Konsztantinosz. Igaza van opponensemnek abban, hogy az ún. tudatos, kényszerű vagy mindkettő elemeit magában foglaló „átmeneti” honfoglalás-modellek csak feltételezések lehetnek. Egyértelmű az írott források alapján, hogy a Kárpát-medencébe történt bevándorlásban kulcsszerepet játszott a forrásokban (Regino és Konsztantinosz) tükröződő, a magyarokat 894–895 táján érő besenyő támadás, ahogy arra másik két opponensem is utalt. Része lehetett a migrációban a Kárpát-medencébe vezetett hadjáratoknak (892. évi moráviai, 894. évi pannóniai) is, amelyek előkészítették a magyarok betelepődését.

Érdekeselek Benkő Elek klimatörténettel kapcsolatos észrevételei. Szükségesek lennének alapos paleoklimatológiai vizsgálódások mind a volgai (uráli) őshaza, mind pedig az etelközi szállásterületek és a Kárpát-medence vonatkozásában. Opponensem hangsúlyozta azt, hogy a legújabb fűrásokos lágkutatók és dendrokronológiai elemzések ugyan kimutattak egy lassú kiszáradási folyamatot a Kárpát-medencében, de az eltérő, mozaikszerű ökozónák miatt a löszös területeken és futóhomokon (kb. 60–70 ezer km²) a csapadék növekedett, az ártereken (kb. 50–60 ezer km²) csökkent. Az előbbi a legeltető állattartásnak, utóbbi a mezőgazdaságnak kedvezett. Hangsúlyozta, hogy nem beszélhetünk a legelőterületek

szükösségéről, és a vizenyős területek alkalmatlanságáról olyan mértékben, ahogy azt a történeti kutatás tette. A krónikás hagyomány az új haza kiválóságát hangoztatta (Fehérlómonda), erre utaltam is értekezésemben. Magam az írott források e korszakra vonatkozó, ámbr térben távolabbi adatait – Fuldai Évkönyv 880–890-es évekbeli német, Ibn Fadlán 921–922-ből származó Urál vidéki, oguzföldi híradásait – hasznosítottam annak kimutatására, hogy a felmelegedési és kiszáradási folyamat nem olyan egyértelmű, mint ahogy azt (Zólyomi Bálint, Györffy György, Veres Péter) korábban feltételezték. Opponensemnek igaza van abban, hogy a térségre vonatkozó klimasorok tanúságára van szükség, és ezt nem helyettesíthetik alkalmi rendellenességekkel is magyarázható, távoli régiókra vonatkozó szórványadatok. Mivel a honfoglalás klimatológiai hátterét nem ismerjük, ezért had- és politikatörténeti okokkal magyaráztam a migrációt.

A Kárpát-medencei szállásterület, „Turkia” rekonstrukciója kapcsán ki kellett térnem „megalé Moravia” kérdéskörére is. A konsztantinoszi híradásokra (13., és 40. c.) építve vannak olyan feltevések, amelyek egy déli „Nagy” (Régi) Moráviával számolnak. Jómagam a disszertációban sem képviseltem ezt a nézetet, amelyet opponensem a déli (szerbiai) régészeti leletek hiánya okán is vitat. Úgy vélem, hogy Konsztantinosz a Bölcs Leó és saját korabeli magyar szállásterület alapján következtetett vissza a régi (megalé), Szvatopluk-féle Morávia területére, mivel szerinte a magyarok a morvák rovására foglalták el új hazájukat.

Opponensem utal olyan hipotézisre, amely szerint 895 előtt számottevő magyar népcsoportok már beköltözhetnek a Kárpát-medencébe. Eszerint az Annales Bertiniani 862. évi híradása a Német Lajos országát támadó, korábban ismeretlen ellenségről – „*qui Ungri vocantur*” – nem Etelközből, hanem a Kárpát-medencéből érkező magyar csapatokra utalhatott. Más hipotézis (Ungváry Jenő) frank fennhatóság alatt élő ungrikkal (magyarokkal) számolt. A Szőke Béla Miklós nevéhez kapcsolható feltevés többszörös kombinációra épít. Az első hipotézis szerint a 862. évben támadó ungrik a magyarokkal azonosíthatóak. A második feltevés az, hogy Német Lajos regnumát támadván az ungrik Karlmann szövetségeseként harcoltak. A harmadik hipotézis, hogy a pannóniai és karantániai végek felett uralkodó Karlmann közelebbi szövetségeseiket keresett apja elleni harcában. A negyedik, hogy a közeli szövetséges kritériumának a Kárpát-medencébe beköltözött magyar csoportok feleltek volna meg. Az Annales Bertiniani hírértéke azonban csak annyi, hogy 862-ben egy ungru nevű nép részéről támadás érte Német Lajos országát. Sem az ungru szövetségeseiről, sem pedig lakhelyeikről nem ad felvilágosítást. Más források alapján feltételezhető, hogy az ungru azonosíthatóak a 9. század második felében még az Al-Duna és a Don közötti

térségben élő magyarokkal. Valószínűleg egy Etelközből nyugat felé kalandozó magyar csapat jelent meg a térségben. Lehet, hogy Karlmann alkalmi szövetséget kötött velük, de ez csak abból következtethető ki, hogy apja ellen harcolt, akinek országát az ungrik támadták. Az Etelközt Ostmarktól elválasztó távolság nem megfelelő ellenérv, ismerve a 10. századi magyar hadjáratok Hispániáig és az Atlanti-óceánig hatoló hatósugarát. Nem lehet ugyan kizárni, hogy kisebb csoportok egy-egy hadjárat (862, 881, 892) után nem maradhattak volna a Kárpát-medencében, mégsem érthetők egyet azzal a felfogással, amely a honfoglalást több évtizedre elnyújtva a 860-as évektől 895-ig (907-ig) tartó folyamatként interpretálja. Megfontolást érdemel a honfoglalás záró eseményeként is értelmezett, a keleti frank csapatok ellen vívott 907. július 4-i brezalausurchi csata kérdésköre. A hagyományos felfogás a 16. századi bajor történetíró, Aventinus tudósítása (Vratislavia) alapján a csata helyszínét Pozsonyhoz (Pressburg) helyezte. Többen (Boba Imre, C. R. Bowlus, Szőke Béla Miklós, Róna-Tas András) a csata helyszínéül a mai Zalavárt, az egykori Mosapurchot (*Urbs Paludarum*) tekintették. Érvként a Fuldai Évkönyv 896. évi bejegyzése szolgált, amely szerint Arnulf császár Pannóniát a Mocsárvárral együtt Brazlav hercegre bízta („*imperator Pannoniam cum urbe Paludarum tuendam Brazlavoni, duci suo, in id tempus commendavit*”), s az ő nevét viselte volna a fontos Karoling-központ. Opponensem hozzáfűzte, hogy a zalavári temetők legkésőbbi periódusában olyan csontvázakat tártak fel, amelyekbe magyar típusú vasnyílhegy fúródott. Aventinuson kívül három korabeli évkönyv (Sváb-, Salzburgi-, Admunteni-) és a necrologiumok állnak rendelkezésünkre [Torma Béla Lajos – Veszprémi László (szerk.): Egy elfeledett diadal: a 907. évi pozsonyi csata. Budapest, 2008.]. Mosapurch esetében azt kellene feltételeznünk, hogy 11 év leforgása alatt (896–907) között megváltozott a település neve, és ez így került át a Salzburgi Évkönyvbe (E. Klebel, 1921), amely a csata helyszínét és időpontját (*ad Brezalauspurc III nonas Iulii*–MGH SS XXX/2. 742.) is közölte. Ami a régészeti érvelést illeti, *Urbs Paludarum*ot (Mosapurch) érte magyar támadás 907 előtt: a Fuldai Évkönyv szerint 894-ben a magyarok Pannóniát dúlták, és a 899. évi itáliai hadjáratból való visszatérésük után is feltételezhetjük Pannónia feldúlását, mielőtt 900 őszén birtokba vették a tartományt. A régész Bóna István elutasította a törekvést, hogy „az északi szomszédunk érzékenységét sértő 'bratislavai' csata helyszínét is igyekeztek a Brazlavvárra átkeresztelt Zalavárra helyezni” [Bóna István: A magyarok és Európa a 9–10. században. Budapest, 2000. 35–36.]. Meg kell elégednünk azzal, hogy a magyarok 907. július 4-i győzelmének helyszíne egy Brezalauspurc nevű hely volt. Ezt feltételeesen azonosíthatjuk Aventinus alapján a Pressburg nevet viselő Pozsonnyal.

A honfoglalás útvonalának rekonstrukciójában a régészeti leleteknek fontos szerepe lehet. A keltezési módszereket illetően nem érzem magam kompetensnek, ezért a régészeti és történeti szakirodalom megállapításait idéztem a magyarok életmódjával kapcsolatos fejezetben. Más helyen tárgyaltam a honfoglaló törzsek szállásterületeivel kapcsolatos kérdéskört, kitérve a régészeti hipotézisekre is. Egyetértek opponensemvel abban, hogy a krónikás hagyomány minden híradását – Árpád megtelepedése Fehérvár közelében, vagy temetkezési helyének Óbuda fölött való említése Anonymus által – nem kell készpénznek venni. Opponensem nem említi a Képes Krónika tudósítását, amely szerint Leventét (1046 táján) a Dunán túl temették el, Taksony falu közelében, ahol őse, Taksony fejedelem is nyugodott (SRH I. 344.). Taksony Duna–Tisza közti temetkezési helye esetében egybeesni látszik a krónikás hagyomány és a modern kutatás abban, hogy a fejedelmi nemzetség szállásterülete Taksony korában (950-es évek–970 között) az Alföld Dunához közeli területein lehetett. Ezt látszanak igazolni az opponensem által említett gazdag mellékletes sírok (Dabas, Ócsa, Inárcs, Bugyi). A régészeti (Révész László) és az újabb történeti kutatás (Makk Ferenc) számolnak azzal, hogy a legkorábbi fejedelmi központ a Felső-Tiszavidéken lehetett, tekintve a sírleletek mennyiségét és gazdag mellékleteit. Opponensem hangsúlyozta azt, hogy a Felső-Tiszavidéki leletanyag a honfoglalás legfontosabb (északkeleti hágók) útirányát jelezheti. A modern kutatás a szálláshelyek belső migrációjával számol. A régészeti keltezés szerint a 10. század közepén szűnnek meg a gazdag mellékletes temetők a Felső-Tisza vidéken, és a központ a Duna–Tisza közére, majd a 970-es évektől (Géza korától) a Dunántúl északi felébe (Székesfehérvár környékére) tevődik át. A törzsek belső migrációjának gondolata először éppen egy történésznél, Belitzky Jánosnál jelent meg, újabban pedig egyik opponensem, Makk Ferenc dolgozott ki a három vezető törzsre vonatkozó migrációs modellt, amely egyaránt figyelembe vette a régészeti és történeti adatokat. Benkő Elek szerint a fejedelmi központ esetében nyugati irányú elmozdulást, más vonatkozásban (gyula-törzs) a Kárpát-medencéből Erdély felé irányuló, keleti irányú migrációt tételezhetünk fel. Gyulafehérvár esetében a leletek a radiokarbon módszerrel való keltezéssel a 10. század utolsó harmadára (970-től) tehetőek. Opponensem utalt arra, hogy Erdély esetében a Maros és a Szamos völgye alkalmas lehetett egy mozgó, nagyállattartó népesség számára. Benkő Elek a gyulák erdélyi beköltözését a 10. század utolsó harmadára teszi, Makk Ferenc pedig a 10. század második felében számol ezzel. Zsoldos Attila ugyanakkor éppen azt kérdőjelezi meg, hogy miért tekinthető egyfajta evidenciának, hogy a gyula törzse később költözött

Erdélybe. A kérdéskör bonyolult, jóllehet az erdélyi régészeti anyag közzététele újabban örvendetesen előrehaladt (Gáll Erwin 2013.).

Opponensem kitért a magyar törzsszövetség életmódja és gazdasága című alfejezetben tárgyalt nomadizmus kérdéskörére is. Szóvá tette, hogy az írott források szó szerinti értelmezéséhez igazodtam, és kevéssé számoltam „a földművelés eszközeit és eredményeit felmutatni képes régészet” eredményeivel. Történészként aligha tehettem mást, mint elemezni az írott forrásokat, amelyek a magyarokat nomádnak nevezik és akként is jellemzik (Bölcs Leó, Konsztantinosz, Ibn Hajján). Kitérvén a régészeti és a nyelvészeti kutatások eredményeire is, próbáltam árnyalt képet megrajzolni, amely számol azzal, hogy a Kárpát-medencébe bekerülve, lassú változás következik be az életmódban és a gazdaságban. Nem tekintettem a magyarokat „reménytelenül nomádnak” Etelközben sem, mivel a nomadizmust olyan komplex módon igyekeztem ábrázolni, ahogy azt a történeti szakirodalomban Váczy Péter és Kristó Gyula tette. Elismerem a régészet eredményeit az életmód és a gazdaság kutatásában, és az új radiokarbon módszer pontosabb kelteztést biztosít. A 10. századi magyar gazdaság és társadalom komplexebb annál, hogy egyszerűsítve, nomádnak, vagy szakirodalmi terminológiával élve, „félnomádnak” nevezzük. Másik opponensem, Makk Ferenc szerint az írott források és a nyugati török jövevényszavak bizonyos csoportja alapján lehet nomád vagy éppen vegyes gazdálkodásának minősíteni a magyarok életmódját.

A magyarság létszámát a társadalomról szóló alfejezetben 100–150 ezerre tettem a nomád jellegű életmódnak megfelelően (Kristó Gyula), szemben a meggyökeresedett (Györffy György), félnomád életmódból következő 400 ezres adattal. A demográfiai becslések a Dzsajháni-hagyomány toposz-jellegű 20 ezer magyar harcosára alapozódnak. A kiindulási pont sem kétségtelen, és az sem, hogy mekkora szorzótényezővel számolunk, beleértendőek-e a kavarok, beszámítunk-e idegen etnikumú szolgaréteget. Benkő Elek felvetése, hogyan sikerülhetett két finnugor (Nyék és Megyer) törzsnek nyelvileg asszimilálni öt török törzset, vitatott, régi etimológiákra (Németh Gyula) épül, azóta korszerűbb hipotézisek (Berta Árpád) születtek. A törzsnevek feltételezett etimológiájából nem lehet következtetni az adott törzs nyelvére, etnikumára. A magyarság nem volt maroknyi, a nyelvi integráció folyamatáról (kétnyelvűség) csak a kavarok vonatkozásában tudunk a 10. század közepén (DAI 39. fejezet).

A magyar kalandozó hadjáratok megítélését illetően valóban a józan középutat kell választanunk; sem mentetgünk nem kell morális szempontokból, sem pedig túlértékelni. Mind Benkő Elek, mind pedig Makk Ferenc úgy véli, hogy egyetemes vagy világtörténeti jelentőséget nem tulajdoníthatunk a portyázó hadjáratoknak. Úgy vélem a korabeli források

alapján, hogy az anarchiába süllyedt Európában fél évszázadig (907–955 között) a magyarok hadjárataikkal meghatározó szerepet játszottak; adóztatták Itáliát, Germániát és Bizáncot is.

Makk Ferenc emeritus professzor bírálói véleményében hasznos, megfontolandó észrevételeket tett. Köszönöm a magyar őstörténet kutatásában végzett munkásságom kreativitásának, és az írott források és a könyvtárnyi irodalom elemzésén alapuló disszertációm értékeinek hangsúlyozását. Törekedtem a vitatott kérdések korrekt bemutatására. Reményeim szerint a jelen értekezésben kifejtett új koncepciók elindíthatnak olyan kutatási irányokat, amelyek újabb eredményekhez vezetnek.

Makk Ferenc részletesen foglalkozott értekezésem egyik lényegi kérdésével, a 9. századi magyar történet módszertani és tartalmi szempontból újszerű megközelítésével. Ez a 10. század közepén összeállított, Bíborbanszületett Konstantinos császárhoz kapcsolt *De administrando imperio* c. munka 38–40. fejezeteire, különösképpen pedig a 38. *caput* sok vonatkozásban radikálisan új értelmezésére épül. Rekonstrukciómban a DAI legrégebbi, 11. század végére tehető másolatát (*Codex Parisinus Graecus 2009. saec. XI.*– mikrofilm) jelentős mértékben hasznosítottam. A 38. fejezet hagyományos („lineáris” modell) felfogása szerint a konsztantinoszi elbeszélés az időben legrégebbi, Kazáriához közeli, levediai letelepedéstől halad egy besenyő háborún és az etelközi letelepedésen keresztül egészen az újabb besenyő támadás kiváltotta honfoglalásig. Eltérés annyiban mutatkozik a „lineáris” modellen belül, hogy időbeli kontinuitást tételezünk-e fel a két kazár vagy Levedi-történet között (Kristó Gyula), vagy pedig jelentős időbeli távolsággal számolunk, és ezáltal megkérdőjelezzük Levedi, Álmos és Árpád egyidejű szereplését (Deér József, Szűcs Jenő). Magam a 38. fejezetet – tudománytörténeti előzményekre (C. A. Macartney, H. Grégoire) is építve – úgy értelmeztem, hogy két különböző forrásból származó magyar hagyományt szerkesztettek egybe. *Párhuzamos, parallel szerkesztésmódot* tételeztem fel, *bizánci „mozaik-narratívát”* vázoltam fel a hasonló motívumok alapján: letelepedési történetek (Levedia, illetve Etelköz), kazár kapcsolatok (3 éves együttélés és együttharcolás, illetve Levedi kazáriai látogatása és a kagán „ajánlata”), besenyő támadás, a magyarok elűzése. Idekapcsoltam azt, hogy mindkét történetben szerepelnek a szavárdok (szavartoi aszfaloi). Ezért külön-külön elemeztem a két történetet. Makk Ferenc fontosnak értékelte koncepciómat, és úgy vélte, hogy ennek alkalmazása számos új, eredeti tanulással jár. Az egyik tanulság az időviszonyok értelmezése. A 38. fejezet két történetét ugyanarra az időszakra, a 830-as évek végétől vagy a 9. század második felétől a honfoglalásig terjedő néhány évtizedre vonatkoztattam. Makk Ferenc szerint határozottan ragaszkodom a bizánci forrásokhoz.

lehetőleg szószerinti értelmezéséhez. Úgy vélem, hogy a 10. század közepén lejegyzett, de talán Bölcs Leó korára is visszamenő magyar hagyományhoz ragaszkodnunk kell, nem szabad azt semmilyen történeti, nyelvészeti vagy régészeti hipotézishez igazítani.

Makk Ferenc kiemelte az ún. első kazár történet 3 éves kazár–magyar együttélésre és együttélésre utaló passzusát, amelyet szószerint értelmeztem éppen a DAI legrégebbi másolata alapján (*Cod. Parisinus Gr. 2009. saec. XI. fol. 109r. vers. 14.*), ahol a „három esztendeig” [*ἐνιαυτοῦς τρεῖς*] kifejezés szerepel. A kutatók zöme jóval hosszabb idejű (200–300 éves) kazáriai tartózkodást (kaukázusi/kubáni őshaza) és kazár uralmat tételezett fel. Makk Ferenc a feltételezett hosszú kazáriai időszak kapcsán a törzsszövetség megszervezését, a nomád állam létrehozását, a kettős fejedelemség létrejöttét, a közel 400 nyugati török jövevényező, és a letelepült életmód átvételét említette. A bizánci forrásból *rövidebb ideig tartó, változó jellegű, de intenzív kazáriai kapcsolatra következtettem, amely az időnkénti ellenségeskedések után (830-as évek, esetleg 860–870-es évek) szövetséges, illetőleg laza vazallusi viszonyként jellemezhető.* Másik opponensem, Zsoldos Attila is ígéretes elképzelésként említette a 3 éves együttéléssel kapcsolatos fejtegetéseimet, amelyekből következik a kazár–magyar viszony újragondolása. Makk Ferenc szerint különösebb érvelés nélkül tettem e hároméves szövetséget a 850-es évek végére és a 860-as évek elejére (859–861), illetve a 870–880-as évekre. Az orosz őskronika a 859. évnél említi azt, hogy a kazároknak adóznak keleti szláv törzsek, és a 870–895 közötti időre keltezhető Dzsajháni-hagyományban szerepelnek a magyarok környező szlávok elleni rendszeres támadásai. A keleti szlávokat a kazárok magyar közreműködéssel adóztathatták a 850-es évek végén. A Konstantin–Cyrill-legendában 861-re vonatkozóan olvashatunk arról, hogy a kazárok ostromoltak a Krím-félszigeten egy bizánci várost, amelyet abbahagytak a bizánci követség befolyására. A Krím-félszigetet elhagyó követség magyarokba (ugrik) ütközött, akik elengedték őket. A fentiekből kazár–magyar szövetségre lehet következtetni, amely a 850-es évek végén és a 860-as évek elején a keleti szláv törzsek és a kherszóni thema ellen irányulhatott. A másik lehetőség a besenyők elleni harcokban való kazár–magyar együttműködés a 870-es, 880-as években. A Dzsajháni-hagyományban a kazárok besenyők elleni rendszeres portyáiról esik szó, míg a DAI 38. fejezete a kangarok kazárok, majd magyarok elleni háborúját említi. A két forrás kombinációjából lehet erre az időszakra következtetni. A 38. fejezet időviszonyai, belső struktúrája, a magyarok és kazárok közös ellenfeleinek mérlegelése alapján szerintem inkább az előbbi, 859–861 időpont jöhet szóba. Hangsúlyoznám, hogy sem a relatív időhatározók (régén, abban az időben, kevés idő múlva, bizonyos idő múlva), sem a 3 éves terminus, vagy a

fejezetben szereplő két generáció (Levedi és Álmos, illetve Árpád), illetve egyéb források alapján sem lehet pontosan rekonstruálni a kazár–magyar viszony egyes állomásait.

Makk Ferenc elfogadni látszik a kazár–magyar kapcsolat rövidebb időtartamra való redukálását. Ugyanakkor felfogása szerint a tényleges politikai kapcsolatok változatosabb és kedvezőtlenebb képet mutattak a felvázolt laza vazallitásnál. Hangsúlyozta azt, hogy a kagán által javasolt két személy (Álmos és Árpád) közül – a konsztantinoszi szöveg szerint Leveditől ered a kagán által elfogadott javaslat – kellett a magyaroknak fejedelmet választaniuk, majd kazár szertartás szerint beiktatni. Itt megjegyezném, hogy a pajzsra emelés ceremóniájának egyetemes történeti háttérét részletesen felvázoltam, és kimutattam azt, hogy e beiktató szertartásra még II. Rákóczi Ferenc szécsényi országgyűlésen történt vezérlő fejedelemmé (dux) beiktatásakor is emlékeztek, illetve azt alkalmazták. Makk Ferenc szerint a kagán azért mondott le a magyarok elleni bosszúról a kavarok befogadása miatt, mert a magyarok a béke megőrzése érdekében vállalták a kazárok ellenfeleinek (szlávok, ruszok, besenyők) féken tartását rendszeres támadásaik fejében. Az ún. *kagáni ajánlat* – amely elnevezés tőlem származik a Perjés Géza-féle szulejmáni ajánlat mintájára – azt tartalmazta, hogy a méltóság fejében a fejedelem engedelmeskedjen a kagánnak. Ez magában foglalhatta a kazárok háborúiban való részvételt is, amire az első kazár történet 3 éves együttarcolása utalt. Úgy vélem, hogy nem annyira a kazárok ellenfeleinek fékentartását szolgálhatták a közös hadjáratok, mint inkább zsákmányszerző és hódoltató portyák voltak, amelyekben a magyarok is érdekeltek lehettek. A kagán politikai eszközöket használt (dinasztikus házasság, fejedelmi cím) a magyarok vezetőinek megnyerésére, akik megtisztelőnek tartották a kazár uralkodóval való kapcsolatot. Ennek párhuzama Bulcsú és a gyula patrikioszi címmel való felruházása a baszileusz részéről a 10. század közepén. Az erőviszonyok alapján – Ibn Ruszta szerint a kazár másodfejedelem 10 ezer lovassal, a magyar kündü 20 ezer lovassal vonult ki – nem következtethetünk arra, hogy a kagán bosszút tudott volna állni a kavarok befogadása miatt a magyar törzsszövetségen, amely erősödött a kavarok csatlakozásával, míg Kazária a pogárháborúban gyengült. A kazár kapcsolatok Árpád fejedelemmé választása után is fennállhattak egészen a honfoglalásig, ebben egyetértek Makk Ferencel. Nem osztom Zimonyi István idézett álláspontját, aki szerint a magyar törzsszövetség a honfoglalásig Kazária része lett volna, még ha hangsúlyozta is azt, hogy a magyarok szerepe jelentősen nőtt a Kaganátusban (Zimonyi 2005. 256–257, 259, 276.).

Levedia és Etelköz vonatkozásában hangsúlyoztam a párhuzamos szerkesztésmódból származó tanulságot, hogy ugyanarról a szűkebb (Levedi törzse) és tágabb (törzsszövetség)

szállásterületről van szó, hiszen Levedi költözött mind Levediába, mind pedig Etelközbe. A Déli-Bug vidéki (Chidmasz–Chingilusz folyók) vezértörzsi szállásterület esetében nem tételeztem fel azt, hogy az Árpád-törzs kezére került volna. Úgy vélem, hogy sem a nagyobb, törzsszövetségi szállásterület (Don és az Al-Duna), sem pedig a vezértörzsi szálláshelyek nem változtak a 9. század második felében, egészen a honfoglalásig. Egyetlen, törzsszövetségi szállásterület-változást eredményező besenyő háborúval számoltam, nem pedig kettővel, ahogy azt a történeti kutatásban feltételezték.

A magyarság politikai szervezetét törzsszövetségnek, illetve steppei szövetségi államnak tekintetem, amely nemzetségi-törzsi alapokon nyugodott, rendelkezett funkciókkal bíró fejedelmekkel és törzsszövetségi tanáccsal. A politikai szervezet élén kezdetben Levedi állt első vajdaként/törzsfőként, valószínűleg gyula méltóságban. A törzsek élén vajdák álltak, akik közül Konsztantinosz Álmot említi. Opponensemnek igaza van abban, hogy Álmos nem második (*deuteros*), hanem másik (*heteros*) vajdaként szerepel, ez valóban tévedés részemről. Így csak valószínűsíthető feltevés, hogy Levedi után a hierarchiában Álmos következett, akit fiával együtt a fejedelemségre ajánlott a törzsszövetség vezetője. Számomra egyértelmű Konsztantinosz és Georgius Monachus Continuatus híradásai alapján, hogy Álmos fia Árpádot választották fejedelemmé (arkhón) vagy nagyfejedelemmé (megas arkhón). A bizánci császár e tisztség megfelelőjét – szemben a gyula és a karha méltóságokkal – nem adta meg, így csak hipotéziseink lehetnek ezzel kapcsolatban. A történeti kutatás a fejedelem vagy a Dzsajháni-hagyományban szereplő kündü (kende) tisztséget tételezte fel. Jómagam nem zárnám ki a kagán méltóságot sem, de bizonyító erejű adat híján a nagyfejedelem címet használhatjuk. A konsztantinoszi történetben nem szereplő, de Georgius Monachus Continuatus által Árpáddal együtt említett Ku(r)szán esetében nincs hiteles adatunk kündü voltára, csak a kései magyar hagyomány alapján (Anonymus: *Cundu pater Curzan*; Kézai: *Cund ... filii Cusid et Cupian*; krónikakompozíció: *Cund, cuius filius Kusyd et Cupan*– SRH I. 41, 166, 291) vethető ez fel.

Makk Ferenc nagyobb kritikai megjegyzései a törzsszövetség „végnapjaihoz” kapcsolódnak, István államszervező harcaihoz, amelyeket Gyula, Keán és Ajtony ellen folytatott. A Gyula kapcsán feltételezte, hogy törzsével a 10. század második felében költözött Tisza melléki szállásairól Észak-Erdélybe és önálló, független fejedelemség kiépítésére törekedett. Utalt arra a Képes Krónika és Anonymus, hogy a Gyula ellenségesen lépett fel István királlyal és a magyarokkal szemben. Míg a magyar források a gyulát, az Altaichi Évkönyv Istvánt tünteti fel a háború kezdeményezőjének. Nézetem szerint az utóbbi felelhet

meg a valóságnak, István keresztény monarchiájában nem volt helye egy önálló törzsi területnek és fejedelemnek. Makk Ferenc hipotézise szerint a Gyula szövetségben állt a Marostól délre eső erdélyi területek urával, a szlávok és bolgárok felett uralkodó Keánnal. Az István elleni küzdelemben mindketten Sámuel bolgár cár szövetségesei voltak. István személyes okokból – mivel hűgát a bolgár trónörökös eltaszította magától – Bizánchoz közeledett. Makk Ferenc szerint István szövetségese Ajtony volt, akinek támogatásával jött létre a bizánci szövetség Vidin városában, ahol Ajtony megkeresztelkedett. Makk Ferenc rekonstrukciója értelmében koalíciós háború folyt 1003-ban: István szövetségese, II. Baszileiosz császár Sámuel cárt győzte le, míg István és Ajtony együttesen előbb a Gyula, majd Keán felett aratott győzelmet (Makk 1996. 53–55). E hipotézisláncot, amely összekapcsolja a külpolitikai és belpolitikai eseményeket, el tudom fogadni. Értekezésemben ugyanakkor külön háborúként értelmeztem ezeket a harcokat; a Gyula elleni hadjáratot az Altaichi Évkönyv alapján 1003-ra, az Ajtonnyal azonosított Keán elleni háborút pedig a Gyula elleni fellépés után, 1003 és 1008 közé tettem.

Külön problémát jelent a kérdéskörön belül az ún. Keán-rejtély, amelynek legteljesebb elemzését Kristó Gyula adta (Kristó 1993. 15–28.). Makk Ferenc szerint Dél-Erdélyben fennmaradt egy bolgárszláv fejedelemség, amely legkésőbb Taksony idejére magyar uralom alá került, de élén a helyi kagán (Keán) maradt. Zsoldos Attila is vitatta a krónikában István ellenfeleként említett Keán azonosítását Ajtonnyal, mivel Keán és Ajtony szállásterülete különbözött egymástól: az előbbi „természetes fekvésénél fogva megerősített helyen,” Erdélyben, Ajtonyé a dél-kelet-alföldi területen feküdt [ti. a Körös–Al-Duna között]. Anonymusnál Nagy Keán, Bulgária vezére elfoglalta a Duna–Tisza közét, oda bolgárokat és szlávokat telepített, és leszármazotta Árpád ellenfele, Salán volt. A második Keán a krónikában, a Gyula történeténél szerepel. Eszerint Kulán harcolt testvérével, Keánnal, a harcban Beliud támogatását élvezte, aki Kulán földjét örökölte. Géza éppen Beliud segítségével nyerte el a Gyula leányát, Saroltot feleségül. A krónika másik története Szent István harmadik háborújaként számol be a Keán elleni harcról. Keán a bolgárok és a szlávok vezére, akik megerősített helyen laktak. István legyőzi és megöli Keánt, és Erdőelvi Zoltánt küldi az erdélyi részekre. Anonymus és a krónika egyik adata alapján Keán a bolgárok és szlávok felett uralkodó fejedelemnek tűnik, a krónika másik híradása alapján a gyulákhöz kötődő, magyar vezérként értelmezhető. A Keán név fejedelmi méltóságra (kagán) utal. Két forrás Erdélyt sejteti Keán szállásterületéül, egy a Duna–Tisza közére teszi Salán territóriumát. Keánt azonosították Sámuel bolgár fejedelemmel, Gyulával, Ajtonnyal, illetőleg

dél-erdélyi bolgár vagy maradék avar állam fejének tekintették. Magam Ajtonyra gondoltam, mert Anonymusnál és Gellért nagyobbik legendájában István ellenfeleként szerepel, akit Keánhoz hasonlóan megölnek. Anonymus Ajtonyt Glad utódaként említi, aki idegen csapatokra (kun, bolgár, vlach) támaszkodik. Indokoltnak tartom Makk Ferenc és Zsoldos Attila kétségeit, de nincs biztos megoldásunk a Keán-rejtély megoldására.

Makk Ferenc István király legnagyobb hazai ellenfelének Ajtonyt tekinti, aki Bizánc támogatását élvezte, és kezdetben István szövetségeseként közreműködött a Gyula, illetve a Keán elleni 1003-ra tehető harcokban. A két fél később szembekerült egymással. Ennek okát Makk Ferenc a Gellért-legendája alapján abban jelölte meg, hogy Ajtony szuverén uralkodóként lépett fel, megvámolván az Erdélyből a Maroson át érkező sószállítmányokat. Makk Ferenc szerint kb. negyedszázad eltelte után, 1028-ban került sor arra a sorsdöntő harcra, amelynek során az utolsó ellenálló vezér is meghalt. Ezért Makk Ferenc szerint az általam felvetett ún. hatalmi dualizmus – a keresztény királyság (regnum) és a törzsszövetség kettőssége – meglehetősen későn, 1028 táján szűnt meg. Másik opponensem, Zsoldos Attila is vitatta az Ajtony elleni háború általam felvetett terminusát (1003–1008), szerinte nem indokolt az 1028-ra való keltezés [Kristó 1965. 5–19.] megkérdőjelezése. Utóbbi hipotézis arra épül, hogy Ajtony területén 1030-ban létesült a csanádi püspökség [Pozsonyi Évkönyv: 1030-ban püspökké szentelik Gellértet], ezért 1028 táján győzhette le István hadvezére, Csanád Ajtonyt. Nehezen magyarázható, hogy Prokuj gyula 1003. évi legyőzése, erdélyi szállásterülete megszállása után miért várt volna István negyedszázadig arra, hogy Ajtony területét regnuma részévé tegye. Nézetem szerint Ajtony országának krisztianizációját 1030 előtt elláthatták azok a püspökségek (Kalocsa, Eger), amelyek létrejöttét 1009-re teszik (Kosztai László). Querfurti Bruno II. Henrik császárhoz 1009 elején írt levelében utalt a fekete magyarok erőszakos megtérítésére, Szent Péter első követségének megjelenésére. Ademar Cabanniensis krónikája szerint István legyőzte és igaz hitre térítette Fekete Magyarországot. Úgy vélem, hogy István a Gyula legyőzése (1003) után 1008-ig Ajtony területét uralma alá hajthatta. Konceptióm szerint István sorban számolt le a törzsszövetség vezető méltóságait; Koppány karháival, Prokuj gyulával, és Ajtony keánnal vagy kündüvel.

Zsoldos Attila akadémikus opponensi véleményében több olyan megjegyzést tett, amelyek megfontolásra érdemesek. Köszönöm összegzését, amelyben értekezésemet széles forrásbázisra alapozott, előtanulmányok sorozatával kiérlelt munkának minősítette, ami számos megállapítással gyarapította ismereteinket. Opponensem pozitívan értékelte a 9–10. századi magyar szállásterületekkel kapcsolatban kifejtett hipotéziseimet. Érdekesnek vélte a

konsztantinoszi analógia felvetését, amely szerint a DAI 37. fejezetében leírt besenyő törzsek szállásai alkalmazhatóak az etelközi magyar törzsi területek rekonstrukciójánál. Ezt alátámaszthatják a 9. század második felére keltezett régészeti leletek a Dnyeper–Dnyeszter folyók vidékén (Türk Attila). A Kárpát-medencei szállásterület, „Turkia” (Temes, Tútisz, Maros, Körös, Tisza) elemzését is fontosnak minősítette opponensem. Szerinte egy évtizeddel korábbra, a 9. század végére tehető a konsztantinoszi leírás, és összhangban állhat a honfoglalás szakaszairól kialakult állásponttal. Feltevésemet Gábiel klerikosz a DAI 8. caputjában idézett jelentésére alapoztam. A baszileusz megbízásából Gábiel arra próbálta rávenni a magyar törzsfőket, hogy foglalják vissza a besenyőktől szállásterületüket. A császári ajánlatot a magyar vezetők indulatosan elutasították, mivel ők nem tudnak harcolni a nagy és gonosz néppel. Gábiel jelentése tartalmazhatta „Turkia egész szállásterülete” leírását, amely a 40. fejezetben kapott helyet. Nézetem szerint Gábiel követségét Bölcs Leó (886–912) korára tehetjük. Nehezen eldönthető kérdés, hogy erre 895–900 között (opponensem nézete), vagy pedig a 10. század első évtizedében került-e sor (saját nézetem). Zsoldos Attila értekezésem más megoldásait is elfogadta; az anonymusi vérszerződés hitelességének megkérdőjelezését, a kálizok legalább részlegesen 12. századi eredetét, és a besenyő támadás szerepét a honfoglalás folyamatában. Mind Zsoldos Attila, mind pedig Makk Ferenc egyetértett a kalandozó hadjáratok kereteit érintő megállapítással, ti. hogy ezek egyaránt lehettek törzsszövetségi és törzsi keretek között folyó akciók.

Zsoldos Attila kétségeit hangoztatta az Árpád utódaival és a törzsfőkkel kapcsolatos hipotéziseimet illetően. Valóban más logika szerint is elrendezhetőek a sporadikus adatok. Úgy vélem, hogy nem elégedhetünk meg a források felsorolásával, állást kell foglalnunk Árpád utódai kérdésében is (Liuntika–Jutocsa, Falicsi, Taksony, Géza, Vajk/István).

Opponensem a 10. század vége, 11. század első fele szereplőivel kapcsolatban tett ellenvetéseket. Koppány esetében felvettem azt, hogy a Bulcsú-törzs vezetőjeként apját, Tar Szeréndet (*Calvus Zyrind*) követően a karha méltóságot bírhatta. Tévesen hivatkoztam arra, hogy opponensem Koppány karha méltósága mellett foglalt volna állást. Azt feltételezte Bulcsú egykori szállásterülete (Kézai és a Képes Krónika szerint Zalában és a Balaton körül, SRH I. 167, 294.) alapján, hogy az Árpádok kiterjesztették hatalmukat erre a területre, és az Árpád nemzetséghez tartozó Tar Szerénd megkapta ezt a territóriumot (Somogyot és Zalát), tőle örökölte Koppány [Somogy megye kialakulásáról. In: Veszprémy László (szerk.). Szent István és az államalapítás. Bp. 2002. 431–439]. A 14. századi krónikakompozíció szerint Koppány István anyját „vérfertőző házasságban” (*per incestuosum copulare connubium*)

feleségül akarta venni, István dukátusát uralma alá hajtani. Ezt úgy értelmezték, hogy Koppány a szeniorátus jogán és a levirátus jogszokását érvényesítve pályázott Géza özvegye, Sarolt kezére és a nagyfejedelemi méltóságra. A 15. század végi humanista Petrus Ransanus szerint Cupa somogyi vezér „megkísérelte Saroltát, az ő anyját [ti. Istvánét] feleségül venni, pedig közeli vérrokona” volt. Ransanus forrását, Thuróczi János krónikáját, félre is érthette, de a Képes Krónika szövege nem egyértelmű a vérfertőző házasság kapcsán. Géza felesége a Gyula lánya volt, így Koppány abban az esetben lehetett közeli vérrokona Saroltnak, ha Tar Szerénd vagy ő maga a Gyula nemzetségből házasodott (Anonymus szerint a Gyulának két lánya volt, Caroldu és Saroltu, SRH I. 69.). Másik kérdés Koppány rangja. Koppány somogyi vezérként azt a területet birtokolta, amelyet korábban a Bulcsú-nemzetség. A szállásterületi átfedés miatt merülhetett föl az, hogy Koppány az Árpád-nemzetség tagjaként (Hóman Bálint), vagy egy másik nemzetség tagjaként (Váczy Péter) viselte a bírói funkcióval járó karha-tisztséget. Kérdés, vajon Bulcsú halála (955) olyannyira megrendítette-e nemzetsége helyzetét, hogy az Árpád-nemzetség kiterjesztette hatalmát erre a territóriumra, vagy pedig az maradt a Bulcsú-nemzetségen belül. Domanovszky Sándor utalt arra, hogy Zala és Somogy megyékben a helynevek (Bulcs, Kál) tanúsága szerint a Bulcsú-nem bírt lakhellyel. Érdeemes idézni megjegyzését a karkhasz-törzs bírói hivatala és a lázadás kapcsán: „*Capita huius tribus iudices – καρχάς nominati – fuerunt, qua re seditio propterea quoque orta esse potest, quod capita tribuum et iudices antiqua iure sua defensuri erant.*” (SRH I. 312–313. o. 6. jegyzet). Szerintem lehetséges olyan értelmezés, hogy Koppány egy másik nemzetségbe tartozó karhaként vívott hatalmi harcot az új nagyfejedelemmel, Vajk-Istvánnal.

Zsoldos Attila vitatta a Keán és Ajtony-kérdésben elfoglalt álláspontomat, ezzel az előbbiekben foglalkoztam. Jogosan kérdőjelezte meg az 1046. évi pogánylázadás prominens képviselője, Vata esetében azt a feltevésemet, hogy vitéz vagy várjobbágy lehetett, mivel az utóbbi, várjobbágyi státus csak a 11. század második felétől jött létre [Zsoldos Attila: A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágyok történetéből. Bp., 1999. 27–28, 126.]. Karácsonyi János óta a „de castro Belus/Selus” kifejezést Békés várára értelmezik, Vata-t a Csolt-nem őseként nemzetségfőnek vagy törzsfőnek tekintik. Feltevésre építő feltevással van dolgunk; az elírt név Békésként való olvasata, a várhoz kapcsolt Vata származása kombináció, pontosan nem ismert. A Vata-törzs feltételezése sem Anonymus, sem a krónikakompozíció eltérő vezéri szálláshelyeihez nem illeszkedik. Vata lehetett közrendű (vulgaris), vitéz (miles) vagy nemzetségfő leszármazottja. Felemelkedését szerintem a pogánylázadás révén a Vazul-fiak hatalomra kerülésében játszott szerepének köszönhetette.

Zsoldos Attila egy nagyobb kérdésben kérdőjelezi meg rekonstrukciómát; ez pedig a magyar–kabar kapcsolatrendszer és intézménytörténeti/személyi oldala. Megjegyzendő, hogy a Kazáriától polgárháború során elszakadt három kazár törzs elnevezésében – kabarok (Kabaroi – Konsztantinosz) vagy kavarak (Cowari – Salzburgi Évkönyv) – sincs konszenzus a történeti kutatásban. Zsoldos Attila és Makk Ferenc is vitatja azt a radikális feltevésemet, hogy a kabarok a magyar törzsszövetség első számú törzsei voltak, továbbá azt, hogy a kabarok „archonja” a kündü (kündür kagán) lett volna, és a 9. század végén Kurszán, a 11. század elején pedig Ajtony viselte volna ezt a címet. A magyar kutatók katonai segédnépek tekintették a feltételezetten egy törzsben egyesített kabarokat, akik elővédként harcoltak és visszavonuláskor az utóvédet alkották. A hierarchiában nyolcadik törzsként értelmezett pozíciót csatlakozott státusukkal magyarázták. A külföldi kutatók zöme (J. B. Bury, C. A. Macartney, R. Grousset, O. Pritsak, J. Howard–Johnston) a kabarokat vezető törzseknek tartották, és élükre fejedelemként Árpádot vagy a gyulát (pl. Uhrman Iván 2003.) helyezték. A kabarok szerepének eltérő értékelései a konsztantinoszi szöveg (DAI 39. c.) értelmezéséből fakadnak: „Mivel pedig háborúban legerősebbeknek és legbátrabbaknak mutatkoztak a nyolc törzs közül, és háborúban elől jártak, az első törzsek rangjára emelték őket.” Ennek megfelelően az ún. törzsnévlistán (geneák) a kabarok törzse az első helyen áll. A forrás a kabarok harci erejével és vitézségével, háborúban játszott vezető szerepükkel [*προεξάρχειν*: „élen jár, vezet”] magyarázza azt, hogy „első törzsekké választattak” (vö. Tóth, HK 2013/2. 313–352, 347.). A hadrendi hierarchia jelenthet presztizs- és rangsorrendet is, ahogy azt többen felvetették (legutóbb B. Szabó János, *Történelmi Szemle* 2016/3. pp. 377–379.). A hagyományos magyarázat Németh Gyula óta Anonymus csatlakozó kun vezérei, székely és káliz analógiák alapján a kabarok hadban való előljárást előrsi, segédnépi szerepkörként értelmezi. Zsoldos Attilához hasonlóan másik opponensem, Makk Ferenc is úgy értékelte a konsztantinoszi passzust, hogy a korabeli gyakorlat szerint a kötelező katonai szolgálat a csatlakozott, illetve meghódított népek szigorú kötelezettsége volt. Ez a nomád analógiákra hivatkozó hipotézis nem számolt azzal a lehetőséggel, hogy a vitéz, élenjáró törzsek vezető törzsek is lehettek. Párhuzamként említettem a besenyők első három, kangar elnevezéssel bíró törzsét, akik „a többiekénél vitézebbek és nemesebbek” voltak. Feltűnő a kangarok és kabarok hasonló jellemzése és első helye. Czeglédy Károly a kangarokat besenyő vezértörzseknek tekintette, míg a kabarok esetében „üres toposzt” említett. Zsoldos Attila úgy vélte, hogy míg a kangarok is besenyők voltak, addig a magyarok és kabarok etnikailag különböztek, így a kangar–kabar párhuzam nem állja meg a helyét. Nézetem szerint sem a toposz, sem pedig az

etnikai különbség vagy a bizánci uralkodó tévedése/megtévesztése nem elégséges magyarázat a kabarok hierarchiában betöltött vezető helyére.

A kabarok 3 törzse felett uralkodó tisztséget és személyt illetően sincs egységesen elfogadott álláspont. Az opponensem által is vallott felfogás a kabarok élére az Abanemzetség soros tagját helyezi (Abák khorezmi eredete stb. alapján). Más feltevések Árpád-házi trónörökös herceghez (Liuntika/Levente), a gyula vagy a karkhasz (karha/horka) méltóságokhoz kapcsolják a kabar arkhón tisztséget. Jómagam abból indultam ki, hogy a Kazáriából kiszakadó kabarok feje kazár tisztséget viselhetett. Ilyen méltóság lehet a kagán (Keán), vagy az Ibn Fadlán által a 920-as években harmadik rangként említett kündür kagán (a krónikában és Anonymusnál: Cundu). Ezért a kabar arkhón tisztséget a kazár kündü/kündür kagán méltósággal azonosítottam. Az első kabar kündüt Kurszánban véltem felfedezni. Utalván Györffy György elméletére, bizonyára félreérthetően fogalmaztam (288. o.), ha opponensem arra következtetett, hogy Levedi kende fiának tartom Kurszánt. Nézetem szerint Levedi a Hétmagyar élén álló, a gyula méltóságot viselő vezető volt (142–145. o.), és a kündühöz nem fűzte közvetlen rokoni kapcsolat.

Zsoldos Attila vitatja az ún. Dzsajháni-hagyomány két fejedelmével kapcsolatos értelmezésemet, miszerint 870–880 táján a kündü (kende) a kabarok fejedelmeként fővezér, a gyula pedig a Hétmagyar vezetőjeként a hadügyek legfőbb irányítója volt. Másik opponensem, Makk Ferenc is vitatta a kettős fejedelemség etnikai jellegű értelmezését. Az Ibn Ruszta és Gardézi által nagyobb királyként említett kende 20 ezer lovassal való kilovaglása kapcsán két értelmezés van. Az egyik felfogás (Hóman Bálint) fővezérnek tekinti a kündüt, míg a gyulát Konsztantinosz nyomán főbírónak. A másik feltevés (Czeplédy Károly, Kristó Gyula) kazár típusú kettős fejedelemséget tételez fel, szakrális kündüvel és hadvezér gyulával. Utóbbi – korábban általam is vallott – hipotézis a kündü csapatokkal való kivonulását szimbolikusnak értelmezte, párhuzamként említve Ibn Fadlán történetét a kagán sereggel való kivonulásáról. Jogos opponensem kérdése, hogy ha a kende fővezér volt, „akkor miféle parancsokat adhatott a háborúval kapcsolatosan a gyula.” Ez az ellentmondás nem hipotézisemben rejlik, hanem Ibn Ruszta és Gardézi szövegében (a Dzsajháni-hagyomány többi variánsának többségében csak a kündü szerepel). Hangsúlyoznám, hogy nem az ellentmondás feloldása miatt kötöttem a kündü tisztséget a kabarokhoz, a gyula méltóságot pedig a magyarokhoz. A kabarok eljárása megfelelhet a kündü fővezéri szerepkörének, ami nem tűnik szakrális feladatkörnek. Ibn Fadlán híradásában a kündür kagán harmadikként szerepel a kazár hierarchiában. Nem

tartom perdöntőnek a Dzsajháni-hagyomány hallgatását a kabarokról. A híradás semmilyen szervezeti tagolódásról nem számol be a magyarok esetében.

A két fejedelmi méltóság etnikumhoz, törzshöz kötése bizonytalan. A kündü tisztséget kapcsolhatjuk az Árpád-nemzetséghez, hiszen Konsztantinosz szerint a kagán által felajánlott tisztségre kazár szertartással, pajzsra emeléssel iktatták be Árpádot. A másik lehetőség az, hogy a kavarok fejedelme viselte ezt a kazár méltóságot. Számolnunk kell azzal, hogy változhattak a tisztségek (karha cím megjelenése), és a hierarchiában betöltött hely. A DAI 40. fejezetének törzslistája egy adott állapotot rögzít. A DAI 40. fejezetének fejedelem-listája (Árpád nemzetségbeli fejedelem, gyula, karha, és a törzsek fejei) a 10. század közepi hierarchiára vonatkozik, amint az Árpád leszármazói listájából (Falicsi, a „mostani arkhón”), a gyula és a karha (Kál és Bulcsú) második és harmadik helyére utaló megjegyzésekből kitűnik. A DAI 40. fejezete szerint a fejedelmek – elterjedt vélekedéssel szemben nemcsak a gyula és a karha, hanem az Árpád nemzetségből származó nagyfejedelem (megas arkhón) is – bírói tisztséget viseltek. Nehéz lenne szétválasztani, hogy miben különbözhetett a három fejedelem bíraskodási funkciója, akárcsak a Dzsajháni-hagyománynál a két fejedelem katonai feladatköre esetében. A fejedelmeknek egyaránt volt katonai és bíraskodási funkciója, amire értekezésemben is világosan utaltam.

Az opponensi véleményekre adott válaszom végén még egyszer megköszönöm bírálóim igényes munkáját, elgondolkoztató és megszívlelendő észrevételeit. Kutatómunkám során a javaslatokat beépítem korai magyar történelemmel foglalkozó tanulmányaimba. Kérem válaszom szíves elfogadását.